

Kvapo sinestezija Marcelio Prousto romanų cikle *Prarasto laiko beiėškant*

Vytautas BIKULČIUS
Šiaulių universitetas

Pagrindinės sąvokos: *sinestezija, astma, kvapas, skonis, garsas, muzika, lytėjimas, spalva.*

Dar Aristotelio pasiūlytas terminas *sinestezija* apibūdina jutiminį suvokimą, kai vienos rūšies pojūčiai, pvz., literatūriniai, muzikiniai, sukelia kitos rūšies pojūčių iliuziją (tarkim, garsas primena tam tikrą spalvą, o spalva asocijuojasi su šiluma).

Tiesa, prancūzų mokslininkas Victoras Rosenthalis, aptardamas šio termino neurologinį atspalvį, sako, kad „terminą *sinestezija* <...> įvedė Flouroy (1893) ir jis reiškia pojūčių sąsają. <...> kartais šiuo terminu pavadinama pojūčių sankirtų visuma (įskaitant ir kalbos vartoseną), kartais jis nusako kai kurių individų (kartu ir jų kaip sinestetų būklę) jutiminio gyvenimo ypatybę, bet jis taip pat leidžia įvertinti bet kokią jutiminį įvykį, kuriame slypi pojūčių sankirta“ (R o s e n t h a l 2011, 10). Kaip matyti, mokslininkas patikslina atskiras termino reikšmes, vengdamas vėlesnio nesusikalbėjimo. Tai yra svarbu ir mūsų straipsniui, nes mes jame kalbėsime apie sinesteziją tik kaip apie stilistinę priemonę.

Jau XIX a. pradžioje romantikai sinestezija grindė skirtingų meno sričių sąveiką, kai, tarkim, muzika buvo bandoma išreikšti dailės ar poezijos idėjas, o tapyba buvo siekiama įkūnyti muzikos skambesį. Neatsitiktinai vokiečių filosofas Friedrichas Vilhelmas Josephas Schellingas savo „Meno filosofijoje“ teigė, kad „tobula visų menų sąveika, poezijos ir muzikos sąjunga giesmėje, poezijos ir tapybos sąjunga šokyje suvienytu pavidalu sudaro patį sudėtingiausią teatro meno reiškinių“ (Ш е л л и н г 1966, 444). Būtent opera ir taps vokiečių kompozitoriui Richardui Wagneriui visuotinio meno idealu. Iš romantikų sinestezijos idėją perėmė simbolistai. Prancūzų poetas Charles’is Baudelaire’as jos esmę išreiškė savo sonete „Atitikmenys“: „Tarsi būtų aidai, susibėgę toli / Ir juoda bei gilia vientisybės gaida / Neaprėpiamo tamsio, šviesos valanda – / Spalvos, kvapas, garsai atsišauks tobuli (B a u d e l a i r e 2005, 17). Poetas, suliedamas į vieną darną skirtingų sferų požymius, tarsi atvėrė menininkams kelius išreikšti pasaulio įvairovę. Kas nežino Artūro Rimbaud soneto *Balsės*, kur poetas kiekvienai balsei suteikė tam tikrą spalvą, ar Paulio Verlaine’o *Rudens giesmės*, kurios posmai skamba it muzika? Tačiau ne visi kūrėjai yra sinestetai tikrąja to žodžio prasme, dažniausiai susiduriame su va-

dinamąja poetine sinestezija. Ji šiandien yra virtusi stilistine figūra, „išreiškiančia pojūčių (klausos, uoslės, regos ir t. t.) sampyną, kuri metaforiškais priemonėmis pagrindžia skirtingų jutimo sferų giminystę“ (V a n G o r p 2005, 464).

Tyrimo *tikslas* – atskleisti, kaip pasireiškia sinestezija Marcelio Prousto romanų cikle *Prarasto laiko beiėškant*. Iškėlus hipotezę, kad sinestezija padeda autoriui pabrėžti pasaulio vientisumą, suformuluoti tokie šio tyrimo uždaviniai: a) aptarti kvapo sinesteziją romane; b) ištirti, su kokiais pojūčiais sąveikauja uoslės pojūtis romane; c) paaiškinti uoslės pojūčio išskirtinumą romane.

Mūsų tyrimo *problema* – išvelgti, kaip skleidžiasi sinestezija Prousto romanų cikle.

Straipsnyje remiamės fenomenologiniu metodu, nes sinestezijos apraiškos Prousto romane liudija, kad kūrinys yra grindžiamas kūnišku žinojimu.

XX a. pradžioje pradėjęs rašyti romanų ciklą *Prarasto laiko beiėškant*, Proustas irgi kreipė žvilgsnį į skirtingas meno rūšis, stengdamasis apibūdinti sudėtingą epochos dvasią.

Visų pirma, jis jautė *art nouveau* stilių, dar kitaip vadinamą secesija, ir jo aplinką, kuri jam siejosi su nepaprastai vingriais balkonų geležinių tvorelių ornamentais, su nepaprastai puošniais ir įmantriais Émile'io Gallé stiklo dirbiniais, įkūnijančiais augalijos motyvus. Šis stilius kai kur tampa Prousto romano dekoracija. Rašytojas žavėjosi viduramžių gotikinėmis bažnyčiomis ir jų vitražais, kurie tampa, pradedant Baudelaire'u ir baigiant Stéphane'u Mallarmé, reikšmingu simbolizmo motyvu. Romane pasirodantys safyrai atgaivina dekadanso dvasią, kuri vyravo pačioje XIX amžiaus pabaigoje, o įspūdžiu paremti epizodai tiesiog primena impresionistinę nuotaką, dvelkusią iš tapytojų impresionistų drobių. Prousto romanų ciklui būdinga neišsenkama energija ir amžinas judesys, primenantys F. T. Marinetti futurizmo idėjas. Taip pat jo kūrinys galima aptikti ir kubizmo pėdsakų, sietinų su Pablo Picasso kūryba.

Rašytoją domino ir kinematografas, vaizdavęs judėjimą iš sudėtinių dalių. Tuos pačius dėsnius jis stengėsi pritaikyti ir romano pasakojimui. Toks dėmesys atskiroms meno rūšims ir stiliams nebuvo atsitiktinis. Pasitelkę juos į pagalbą, Proustas kūrė vientisą pasaulio vaizdą, atskleisdamas įvairiausias jo puses. Tačiau romanų ciklo autorius ieškojo sąveikos ne vien tarp skirtingų meno rūšių ir stilių, jį domino net ir pačios menkiausios atskiros detalės, kurios galėjo dar akivaizdžiau patvirtinti tą sąryšį, tuo labiau kad jos iš esmės buvo susijusios su esminiais pojūčiais. Čia susiduriame ir su savotišku Prousto paradoksu. Mat jis nuo devynerių metų buvo kamuojamas astmos ir ypač dėl gėlių kentė tokius baisius priepuolius, kad kartais šitai virsdavo gyvenimo ar mirties klausimu. Ne be reikalo Julia Kristeva tvirtina, kad „... gerai pažįstamas mirtinos astmos simptomas, draskantis jo plaučius ir širdį, pririšantis jį prie lovos ir prie motinos, priverčia jį visu kūnu pajusti tą kovą, kurios nepavadinsi paprasčiausia erotine, nes ją visiškai persmelkia mirtis“ (K r i s t e v a 2000, 420). Vėliau ši aplinkybė net nulėmė jo gyvenimo būdą, nes jis išeidavo pasivaikščioti ar aplankyti draugų tik sutemus, kai gėlės nebeskleidavo jam pražūtingo aromato. Užtat jis buvo priverstas apmušti savo kambario sienas

kamėčiamedėziu, kad dienomis galėtų ramiai ilsėtis. Tačiau savo romanų cikle jis taip tiksliai ir nepriekaiėtingai pavaizdavo gėles (visų pirma gudobelės ir vandens lelijas), kad po jo jau nė vienas prancūzų raėytojas nebesiryėo pakerėti skaitytojų gudobelių vaizdais. Tačiau šiuo atveju neiėsvengiamai atsiranda astmos (kvėpavimo) ir kvapo sąsaja. Kaip teigia Nicole Deschamps, „jei kiekvienas astmos priepuolis, rodos, imituoja mirtį nuo dusulio, jis kartu skelbia gyvenimo triumfą kaip pirmąjį naujagimio įkvėpimą“ (Deschamps 2004, 92). Galima pridurti, kad būtent dusdamas nuo astmos priepuolio autorius romane įprasmina kvapą kaip savotiėką gyvenimo kompensaciją. Neatsitiktinai astmos priepuolis ir svyruoja tarp gyvenimo ir mirties.

Vis dėlto kaip tik raėytojo asmeninė patirtis, susijusi su madlenos pyragaičiu ir liepėziedžių arbata, ir lėmė, kad būtent kvapas ir skonis pranoko laiko ribas ir įgijo amėžinybės dimensiją: „Tačiau kai išmirėta būtybės, sudūla daiktai ir nieko iš tolimos praeities nebelieka, skonis ir kvapas, trapesni, bet gyvybingesni, patvaresni ir ištikimesni, ne tokie materialūs, dar ilgai – tartum vėlės – mena, laukia, tikisi ant visa ko griuvėsių, vieni nepalūėdami neėa ant beveik neapčiuopiamo savo laėselio milėžiniėką prisiminimo rūmą“ (Proust 2004, 47). Šiame garsiajame epizode kvapas ir skonis įgyja amėžinybės dimensiją ne savaime, bet tik todėl, kad jie kartojasi – mat vaikystėje pasakotojas jau buvo patyręs tą patį kvapą ir skonį, kai lankėsi pas tetą Leoni ir buvo vaiėinamas arbata.

Kita vertus, kaip teigia Brigitte Munier, „mes atpaėžistame mėgstamą ar nekenčiamą kvapą geriau negu peizaėą, veidą, sąsają ar sonatą“ (Munier 2003, 147). Šitai galime paaiėškinti tuo, kad kvapas pasiėžymi nepaprastu intensyvumu. Be to, neretai kvapas tampa savybe, tarsi ikūnijančia vieną ar kitą asmenį. Apie tai, beje, kalba ir pats Proustas: „Tokios kančios neatskiriamos nuo meilės saldėio, nuo žavėjimosi pačiomis banaliausiomis moters kalbomis – mes žinome, kad jos banalios, bet užtat dvelkia jų kvapu“ (Proust 2005, 46). Kitaip tariant, kvapas padeda labiausiai atpaėžinti žmogų, tampa jo lyg ir skiriamuoju požymiu. Kita vertus, taip dar labiau pabrėžiamas kūno vaidmuo. Neatsitiktinai Maurice'as Merleau-Ponty tvirtina, kad „... kūnas – tai mūsų įsitvirtinimas pasaulyje“ (Merleau-Ponty 1999, 194).

Romanų cikle *Prarasto laiko beiėškant* kvapas yra absoliutus. Kitaip tariant, raėytojas jo nevertina kaip malonaus ar nemalonaus. Bet koks kvapas gali sukelti vienokių ar kitokių asociacijų: „Man buvo smagu klausytis, kaip po langu, tarsi tolygiai stiprėjantis vėjas, ūžia automobilis. Jaučiau jo benzino kvapą. Jis gali pasirodyti nemalonus pernelyg opiems žmonėms (visi jie materialistai, ir jiems benzino kvapas nuodija kaimo orą) ir kai kuriems mąstytojams (irgi savotiėkiems materialistams), kurie, tikėdami faktų svarba, įsivaizduoja, kad žmogus būtų laimingesnis, sukurtų aukėstesnės poezijos, jeigu jo akys galėtų pamatyti daugiau spalvų, šnervės užuosti daugiau kvapų – tokiais filosofinio maskarado drabuėžiais valkstosi tie naivuoliai, kurie mano, jog gyvenimas būtų graėzesnis, jeigu žmonės vietoj juodų frakų neėiotų praėmatnius kostiumus. Bet man (kaip mane iš tikro jaudino galbūt nemalonus naftalino ir vetiverijos kvapas, gaivindamas mano atmintyje nekaltą

jūros mėlynę mano atvykimo į Balbeką dieną) tas benzino kvapas kartu su besiveržiančiais iš automobilio dūmais, kuris taip dažnai išsisklaidydavo blyškiam mėlytomis svaiginančiomis dienomis, kai važiuodavau iš Ezo Šventojo Jono bažnyčios į Gurvilį, kuris lydėdavo mane per mano pasivaikščiojimus vasaros dienomis, kai Albertina darbuodavosi teptuku, dabar pražydingo – nors gulėjau tamsiam kambaryje – abipus lovos rugiagėles, aguonas, raudonusius dobiliukus, svaigino mane kaip laukų kvapas, nevaržomas ir tarsi sustingęs, kaip kvapas, tvyrantis priešais gudobelių krūmą, kuris, tarsi sulaikytas aliejingų tankių dalelių, beveik nuolat kybo priešais gyvatvorę, bet tai buvo toks kvapas, priešais kurį bėga keliai, nuo kurio keičiasi žemės paviršius, prie kurio sulekia pilys, nuo kurio blykšta dangus, dešimteriopai išauga jėgos, kvapas, kuris yra tarsi šuolio ir jėgos simbolis...“ (P r o u s t 1998, 327–328). Tačiau, kaip rodo pastarasis pavyzdys, vienam – gudobelių – kvapui autorius suteikia ypatingą jėgą, nes, visų pirma, tas kvapas ateina iš vaikystės (vadinasi, kartojasi), o, antra, jis pasižymi išskirtine – sinestetine – savybe, kuri atsiskleidė dar pirmojo romanų ciklo tome.

Kaip tik siekdamas dar labiau materializuoti kvapą, ne viename romano epizode Proustas jam ir suteikia papildomą – sinestetinę – savybę. Tai ypač ryšku pirmojo tomo „Svano pusėje“ garsiajame gudobelių epizode: „Takas gaudė nuo gudobelių kvapo“ (P r o u s t 2004, 132). Kaip matyti, čia kvapas neatsitiktinai siejamas su garsu, kuriuo, visų pirma, stengiamasi išreikšti jo intensyvumą. Tačiau tas gaudesys (puikus Aldonos Merkytės vertimas) gali būti siejamas dar ir su varpu, tad jis yra lydimas ir tam tikro muzikinio skambesio. Šitaip autorius lyg ir praplečia kvapo diapazoną, suteikia jam tam tikrą konsistenciją.

Kita vertus, ir muzikinė frazė gali būti siejama su kvapu: „Ir kai ji [muzikinė frazė], lengva, skleidžianti ramybę ir kupina kuždesio it malonus kvapas, jam sakė tai, ką turėjo pasakyti...“ (Ibid., 327). Žodžiu, dar viena sąsaja rodo, kad kvapo ir muzikos sinestezija nėra atsitiktinė.

Tačiau romane kvapas siejamas ne vien su garsu ir muzikiniu skambesiu: „Kai einant iš bažnyčios aš atsiklaupiau priešais altorių, stodamasis ūmai pajutau, jog iš gudobelių sklinda saldžiai kartus migdolų kvapas, ir tuomet pastebėjau ant žiedų mažytes gelsvesnes dėmeles, ir pagalvojau, kad tai po jomis slypi šitas kvapas, kaip po rusvai apkepusia plutele kad glūdi migdolinio pyragaičio skonis arba po strazdanomis – panelės de Ventej skruostų aromatas“ (Ibid., 109). Kaip matyti iš šio pavyzdžio, čia kvapas jau siejamas ir su spalva, nes, jo nuomone, kvapas yra susijęs su gelsvesnėmis žiedų dėmelėmis. Dar sykį su spalva kvapas susiejamas, kai kalbama apie strazdanas, tačiau šiuo atveju lietuviškame vertime spalvos aspektas dingsta, nes prancūziškai strazdanos yra *taches de rousseur*, pažodžiui, „rausvos dėmelės“. Šitaip autorius dar labiau išplečia kvapo charakteristiką, suteikdamas jam ir spalvą. Toks jo dėmesys kvapui nėra atsitiktinis. Mat negalėdamas užuosti paties kvapo tikrovėje, jis jį puoselėja romano puslapiuose, stengdamasis jį parodyti tarsi iš visų pusių.

Tačiau čia dar ne visos gudobelių kvapo ypatybės: „... gudobelių kvapas sklido toks aksomiškas ir tokios aiškios formos, kad aš jaučiausi stovįs priešais Marijos

altorių...“ (Ibid., 132). Šiame pavyzdyje akcentuojama dar viena kvapo pusė, susijusi su lytėjimo pojūčiu, nes jis apibūdinamas kaip „aksomiškas“. Taigi, kvapui suteikiama nebūdinga funkcija, nes kvapą užuodžiame uosle, bet ne paliečiame rankomis. Apibūdinamas kvapą kaip „aiškios formos“, rašytojas irgi tarsi prieštarauja reiškinio esmei, nes, kaip žinome, kvapas yra beformis. Iš tiesų, taip apibūdinti kvapą galėjo tikriausiai tik tas žmogus, kuris jo negalėjo užuosti realiame gyvenime.

Įdomu, kad pats rašytojas kvapą apibrėžia ir diametraliai priešingai. Ką tik jis kvapui buvo suteikęs spalvą, bet netrukus jį apibūdina visiškai kitaip: „Bet veltui aš stovėjau priešais gudobeles, traukdamas į save nematomą ir pastovų jų kvapą...“ (Ibid.). Vadinasi, skaitytojui lyg ir sudaromas įspūdis, kad kvapas iš tiesų pasižymi tam tikra spalva, o galiausiai apibūdinamas kaip nematomas, jis įgyja lyg ir magišką savybę, nors puikiai suvokiame, kad kvapas ir yra nematomas. Kiek sudėtingesnis yra kitas atvejis: „Nors nejudančias gudobeles gaubė tyla, šitas kvapas dvelkė gūsiomis – tai buvo tartum jų intensyvaus gyvenimo gausmas...“ (Ibid., 109). Vertėja A. Merkytė prancūzišką žodį *le murmure* išvertė kaip „gausmas“. Originale nėra sąsajos tarp jau mums žinomo: „Takas gaudė nuo gudobelių kvapo“ ir pastarojo sakinio. Autorius vartoja ir skirtingus žodžius: *bourdonner* („gausti“) ir *le murmure* („kuždesys“). Šie du žodžiai išreiškia ir du kraštutinius garso diapazono taškus: garsiausią ir tyliausią. Gaila, kad vertime ši ypatybė dinga, nes autorius norėjo parodyti, kad kvapas gali ne tik gausiti, bet ir kuždėti.

Pasitelkdamas į pagalbą sinesteziją, Proustas tarsi norėjo materializuoti kvapą, padaryti jį apčiuopiamą, suvokdamas, kad jo romane kvapui tenka išskirtinis vaidmuo. Galima drąsiai teigti, kad be kvapo (skonio) šis romanas net neišsivaizduojamas ta prasme, kad būtent kvapas suteikia postūmį viso romanų ciklo raidai. Neatsitiktinai rašytojo kūrybos tyrinėtojas J.-P. Richard teigia, kad „net kvapui Prousto kūryboje pasiseka įgyti materialius bruožus: minkštas, aksomiškas, tirštas, sunkus...“ (Richard 1974, 129). Kitaip tariant, atminties atgaivintas kvapas įgyja naujų savybių ir kitą dimensiją, kuri užtikrina jam patvarumą amžinybės požiūriu.

Kaip matyti, siedamas kvapą su spalva, muzika, lytėjimu, rašytojas jį materializuoja ir kartu atskleidžia kvapo įvairovę. Šitaip jam suteikiama ir išskirtinė prasmė, pabrėžianti kvapo vaidmenį romane.

Literatūra

- Baudelaire 2005 – Charles Baudelaire, *Piktybės gėlės*, iš prancūzų kalbos vertė Sigita Geda, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Van Gorp 2005 – Hendrik van Gorp et al., *Dictionnaire des termes littéraires*, Paris: Honoré Champion.
- Deschamps 2004 – Nicole Deschamps, „Asthme“, *Dictionnaire Marcel Proust (sous la direction d'A. Bouillaguet et Brian G. Rogers)*, Paris: Honoré Champion, 90–92.
- Kristeva 2000 – Julia Kristeva, *Le temps sensible*, Paris: Gallimard.
- Munier 2003 – Brigitte Munier, *Le parfum à travers les siècles*, Paris: Éditions du Félin.

- Proust 2005 – Marcel Proust, *Dingusi Albertina*, iš prancūzų kalbos vertė Pranas Bieliauskas, Vilnius: Alma littera.
- Proust 1998 – Marcel Proust, *Kalinė*, iš prancūzų kalbos vertė Pranas Bieliauskas, Vilnius: Alma littera.
- Proust 2004 – Marcel Proust, *Svano pusėje* (Pasaulinės literatūros biblioteka), iš prancūzų kalbos vertė Aldona Merkytė, Vilnius: Vaga.
- Richard 1974 – Jean-Pierre Richard, *Proust et le monde sensible*, Paris: Seuil.
- Rosenthal 2011 – Victor Rosenthal, „Synesthésie en mode majeur“, *Intellectica*, 55, Paris: Association pour la Recherche Cognitive, 7–45.
- Мерло-Понти 1999 – Морис Мерло-Понти, *Феноменология восприятия*, Санкт-Петербург: Ювента, Наука.
- Шеллинг 1966 – Фридрих Вильгельм Шеллинг, *Философия искусства*, Москва: Мысль.

Vytautas Bikulčius

Kvapo sinestezija Marcelio Prousto romanų cikle *Prarasto laiko beieškant*

S a n t r a u k a

Pagrindinės sąvokos: *sinestezija, astma, kvapas, skonis, garsas, muzika, spalva.*

Straipsnyje analizuojamos sinestezijos apraiškos M. Prousto romanų cikle *Prarasto laiko beieškant*. Išskirtinis autoriaus dėmesys kvapui (aromatui) ir skoniui yra susijęs su jį nuo vaikystės kankinusiais astmos priepuoliais, dėl kurių jis neretai atsidurdavo gyvenimo ir mirties akivaizdoje.

Kvapas Prousto romanų cikle įgyja amžinybės dimensiją ne savime, nes pasakotojas jį patiria pakartotinai, susiedamas jį su vaikystės prisiminimu. Proustas, siekdamas materializuoti kvapą, jam suteikia ir papildomų sinestetinių savybių. Šitai pirmiausia išryškėja garsiajame romanų ciklo pirmojo tomo „Svano pusėje“ gudobelių epizode. Čia kvapas, visų pirma, susiejamas su garsu, kartu ir muzikiniu skambesiu. Vėliau autorius praplečia kvapo charakteristiką, papildydamas ją spalva ir suteikdamas jam aksomiškumo bruožų, kitaip tariant, susiedamas jį su lytėjimo pojūčiu.

Proustas pasitelkia sinesteziją, tarsi norėdamas materializuoti kvapą. Drauge jis kvapui (skoniui) suteikia išskirtinį vaidmenį. Galima drąsiai teigti, kad be kvapo, įgijusio visas minėtas savybes, šis romanų ciklas yra net neišsivaizduojamas. Be kita ko, autorius tuo tarsi patvirtina ir pasaulio vientisumą.

Vytautas Bikulčius

Synesthesia of Smell in Marcel Proust's Cycle of Novels *In Search of Lost Time*

S u m m a r y

Keywords: *synesthesia, asthma, smell, taste, sound, music, colour.*

The paper deals with the phenomenon of synesthesia in Marcel Proust's cycle of novels *In Search of Lost Time*. Proust's particular attention to smell (odour) and taste is linked to asthma attacks he would suffer since his childhood and oftentimes find himself facing life or death.

It is not smell itself that imparts the dimension of endlessness in Proust's cycle of novels since the narrator periodically experiences the feeling evoked by linking it to the his childhood memories that flood back.

Seeking to materialise smell Proust enriches it with additional synaesthetic qualities. That is firstly revealed in his famous *Swan's Way*, the first novel of the cycle, in the scene with hawthorns. He starts by linking smell to sound, some melody. Further the author expands the characteristics of smell by adding colour, a velvet touch, i.e. by linking it to the tactile sensation.

Proust draws on synesthesia as if wishing to materialise smell. At the same time smell (odour) plays a special role. It is beyond doubts that no one can imagine this cycle of novels without smell characterised above. Furthermore, the author as if assures that the world is all-encompassing.

Vytautas BIKULČIUS
Literatūros istorijos ir teorijos katedra
Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38
LT-76352 Šiauliai
[vytautasbikulcius@yahoo.fr]